

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2001

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

ΓΙΑ ΤΑ 2400 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Ὁ Σωκράτης ὅπως εἶναι γνωστὸ παραμένει μιὰ αἰνιγματικὴ προσωπικότητα. Ἐκκεντρικὸς καὶ ιδιόρρυθμος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ περιβάλλον ὡς «ἀτοπώτατος καὶ οὗτος καὶ οἱ λόγοι αὐτοῦ». Καὶ ἡ ἀτοπία του ἐπετεινόταν ἀπὸ τὸ περίφημο δαιμόνιο, μιὰ φωνὴ ποὺ τὴν εἶχε ἀπὸ παιδὶ καὶ ἦταν πάντοτε ἀποτρεπτικὴ, ποτὲ προτρεπτικὴ.

Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ διδασκαλία του πληροφοροῦμαστε κυρίως ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν μαθητῶν καὶ φίλων του, τοῦ φιλοσόφου Πλάτωνα καὶ τοῦ ἱστορικοῦ Ξενοφῶντα ἢ τῶν ἰδεολογικῶν του ἀντιπάλων ὅπως ὁ Ἄριστοφάνης. Ὁ μεταγενέστερός του Ἄριστοτέλης δίνει μιὰ διαφορετικὴ ἀξιολόγηση τῆς μορφῆς τοῦ φιλοσόφου. Φαίνεται ἀκόμη ὅτι ἡ στάση ἀπέναντι τὸν Σωκράτη ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ.

Μερικοὶ σύγχρονοὶ του τὸν θεώρησαν ἄθεο, ἐνῶ ἄλλοι βρῆκαν σ' αὐτὸν μιὰ βαθιὰ θρησκευτικότητα. Οἱ γνώμες τῶν μεταγενέστερων γι' αὐτὸν ἀλληλοσυγκρούονται καὶ μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβώσουμε ποιοὺς ἦταν καὶ τί δίδασκε. Μὲ τὴν ἀμφισβήτηση μάλιστα ποὺ ὑπάρχει τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τῶν μαρτυριῶν τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Ἄριστοτέλη ἡ ἀνάπλαση τῆς ἱστορικῆς μορφῆς τοῦ Σωκράτη εἶναι πραγματικὰ ἀδύνατη. Ἔτσι ὁ Σωκράτης ἀπὸ τὴ μιὰ θεωρεῖται λαϊκὸς σοφός, ἐχθρὸς τῆς σοφιστικῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη θεωρεῖται καὶ ὁ ἴδιος σοφιστῆς, βλάσφημος καὶ διαφθορέας τῆς νεολαίας. Γενικὰ ἡ μορφὴ τοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος πέρασε τὴ ζωὴ του στὴν Ἀττικὴ ἐν πενίᾳ μυρία, διαστρεβλώθηκε ἀπὸ τὸν Ἄριστοφάνη ἀλλὰ καὶ ἐξιδανικεύθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ὁ Ἄριστοτέλης ποὺ τέμνει μιὰ

μέση ὁδὸ δὲν συµμερίζεται τὴν παρωδία τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη ἀλλὰ καὶ δὲν τὸν ἐξιδανικεῖ ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν. Δέχεται ὅτι ὁ Σωκράτηςπραγματεύτηκε τὶς πρακτικὲς ἀρετὲς καὶ ἐπεδίωξε νὰ προσδιορίσει τὶς ἔννοιές τους ἐφαρµόζοντας ἐπαγωγικὴ μέθοδο.

Οἱ σύγχρονοι ἐξ ἄλλου τοῦ Σωκράτη μετὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἤττα τῆς Ἀθήνας στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο θυμῆθησαν τὶς προειδοποιήσεις τοῦ Ἀριστοφάνη (*Νεφέλες*, 423 π.Χ., *Ὀρνίθες*, 414 π.Χ., *Βάτραχοι*, 405 π.Χ.) ὅτι θὰ δρέψουν τοὺς καρποὺς τῆς δράσης τῶν σοφιστῶν καὶ πρῶτου-πρῶτου τοῦ Σωκράτη ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη πολλῶν Ἀθηναίων, ἦταν ὁ ἀπνευματικὸς δάσκαλος» τῶν κυριότερων ἐχθρῶν τῆς Ἀθήνας, συγκεκριμένα τοῦ Ἀλκιβιάδη καὶ τοῦ Κριτία. Σύμφωνα μὲ τὴν «Ἀπολογία Σωκράτους» 18α-19α ὁ φιλόσοφος στὴν ἀπολογία του στὸ δικαστήριον ἀναφέρθηκε στοὺς παλαιότερους κατηγοροὺς του στοὺς ὁποίους ἀπέδωσε κατηγορίες πολὺ πιὸ βλαπτικὲς γιὰ τὸ ἄτομό του ἀπὸ τὶς νέες κατηγορίες τοῦ Ἄνυτου, τοῦ Μέλητου καὶ τοῦ Λύκωνα. Κύριος κατήγορος τοῦ Σωκράτη στὸ δικαστήριο ἐμφανίστηκε ὁ Ἄνυτος, ἐπιχειρηματίας μὲ ἐπιρροή στὴ δημοκρατικὴ μερίδα, ἐχθρὸς τῶν σοφιστῶν στοὺς ὁποίους κατέτασσε καὶ τὸν Σωκράτη, θεωρώντας τὴ δράση του ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς. Καθῆκοντα ἐπίσημου κατηγοροῦ ἀνέλαβε ὡστόσο ὁ τραγικὸς ποιητὴς Μέλητος καταθέτοντας τὸ κείμενο τοῦ γνωστοῦ κατηγορητηρίου στὸ δικαστήριο.

Ὅπως ξέρουμε ὁ Σωκράτης ἤλεγχε, ἐξήταζε, λένε οἱ πηγές, διαρκῶς τοὺς συζητητές του καὶ ἀποκάλυπτε τὴν ἄγνοιά τους σὲ ζητήματα τῆς ἀρµοδιότητάς τους καὶ τὰ παιδιὰ τῶν πλουσίων ἀκολουθώντας τὸ παραδειγµά του ἤλεγχαν τοὺς γονεῖς τους καὶ τοὺς πρεσβυτέρους καὶ γι' αὐτὸ ὅσοι ἀποτελοῦσαν στόχο ἐλέγχου [= ἐξέτασις] θεωροῦσαν ὅτι ὁ Σωκράτης διαφθείρει τὴ νεολαία. Ἐπιπλέον ὁ Σωκράτης ἀσκοῦσε κριτικὴ σὲ ὀρισµένες πλευρὲς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ πολλοὶ ἦσαν ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦσαν ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Σωκράτη ὑπονόμευε τὴν κρατικὴ ὑπόσταση. Οἱ κατήγοροι δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπικαλεστοῦν τοὺς πολιτικοὺς λόγους στὴν κατηγορία τους γιατί δὲν τὸ ἐπέτρεπε ἡ ἀµνηστία τοῦ 403/2: *τῶν δὲ παρεληλυθότων μηδενὶ πρὸς μηδένα μνησικακεῖν ἐξεῖναι* (Ἀριστ. Ἀθπ. 39.6). Ἐτσι ἡ κατηγορία περιορίστηκε οὐσιαστικὰ στὴν κατηγορία τῆς ἀθεΐας καὶ ὅτι διαφθείρει τὰ ἦθη τῶν νέων.

Στὴν Ἀπολογία τοῦ Σωκράτους ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα προσεγγίζει πολὺ τὴν ἀληθινὴ ἀπολογία τοῦ Σωκράτη, ὁ φιλόσοφος ἀπαντᾷ στοὺς παλιούς του κατηγοροὺς γιὰ τὴ σοφιστικὴ πολυπραγµοσύνη καὶ περνώντας στοὺς νέους κατηγοροὺς του δείχνει τὸ ἀβάσιµο τοῦ κατηγορητηρίου τους γιὰ διαφθορὰ τῶν νέων καὶ γιὰ τὴ μὴ παραδοχὴ θεῶν. Στὴ συνέχεια ὁ Σωκράτης ὑποδεικνύει τὴν ἀντίφασιν τῶν

ισχυρισμῶν τοῦ Μέλητου ὅτι «δὲν πιστεύει στοὺς θεοὺς» καὶ ὅτι «εἰσάγει καινὰ δαιμόνια» καὶ ἀνασκευάζει τὴν κατηγορία γιὰ ἀθεΐα. Ὅταν κηρύχτηκε ἔνοχος ἀπὸ τὸ δικαστήριον καὶ τοῦ ζητήθηκε νὰ ὀρίσει τὴν ποινὴ ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ διαδικασία νόμιζε ὅτι τοῦ ἄξιζε ὁ Σωκράτης ἀντὶ νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ πρακτικὴ πρότεινε ὡς ποινὴ του τὴ σίτηση στὸ Πρυτανεῖο (ἐν πρυτανείᾳ σιτεῖσθαι), τὴ τιμητικὴ δηλαδὴ σύνταξη ποὺ ἀπονεμόταν μόνο σὲ ὅσους πολῖτες εἶχαν προσφέρει στὸ κοινωνικὸ σύνολο ἐξαιρετικὲς ὑπηρεσίες. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δυσaráστησε καὶ ἐξόργισε τοὺς δικαστὲς καὶ ἔτσι τὸ δικαστήριον τῶν ἐνόρκων τὸν καταδίκασε σὲ θάνατον μὲ πλειοψηφία 80 ψήφων. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Σωκράτη ἦταν: Προτιμῶ νὰ πεθάνω ἔχοντας κάνει αὐτὴ τὴν ἀπολογία παρά νὰ ζήσω λέγοντάς σας ἄλλα πράγματα. Μάλιστα ὡς μεγάλο τεκμήριον γιὰ τὸ ὅτι ὁ θάνατος εἶναι κάτι ἀγαθὸν προσάγει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν τοῦ ἐναντιώθηκε τὸ εἰωθὸς σημεῖον, δηλαδὴ τὸ δαιμόνιον. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι εἰς ὅλους γνωστά.

Ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη θέτει καὶ σήμερον ἓνα πρόβλημα. Τί γίνεται ἂν ἓνας πολίτης ἐπιμένει νὰ κάνει κάτι σὲ πείσμα ὄλων καὶ θεωρεῖ ἀληθινὸ ἐκεῖνο ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τῶν ὑπολοίπων εἶναι ἐπικίνδυνη πλάνη; Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ οἱ γνώμες διχάζονται. Μερικοὶ στιγματίζουν τὴ θανάτωσιν τοῦ Σωκράτη χαρακτηρίζοντάς τιν πολιτικὴν δολοφονίαν ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ ἀντιδραστικοὺς κύκλους. Ἄλλοι πάλιν τὴ θεωροῦν δίκαιη καταδίκη. Ὅμως ὁ Σωκράτης ἦταν πεπεισμένος ὅτι αὐτὸ στὸ ὅποῖον εἶχε ἀφιερῶσει ὅλην τὴν ζωὴν, προτρέποντας τοὺς πολῖτες νὰ ἀκολουθοῦν τὸ δρόμον τῆς αὐτογνωσίας καὶ τῆς ἠθικῆς τελειότητος, εἶναι μεγάλο ἀγαθόν. Τὸ ἐρώτημα πῶς πρέπει νὰ ζοῦμε τὸ ἀντιμετώπιζε ὡς θεϊκὴ ἐντολή, ἢ ἐξέτασις γινόνταν μὲ ἐλεγκτικὰ ἐπιχειρήματα ὅπου δέσποζε ἓνας ἀνυποχώρητος ὀρθολογισμὸς. Κακὸν θεωροῦσε τὸ διανοητικὸν λήθαργον στὸν ὅποῖον κατὰ τὴν γνώμην του βρισκόνταν οἱ Ἀθηναῖοι, γιατί θεωροῦσε ὅτι ὁ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων. Ὅπως τοὺς εἶπε: ἂν μὲ θανάτωσεν τὸν λοιπὸν βίον καθεύδοντες διατελοῖτε ἂν, εἴ μὴ τινα ἄλλον ὁ θεὸς ὑμῖν ἐπιπέμψειεν κηδόμενος ἡμῶν. Ὅ,τιδὴποτε εἰπωθεῖ γιὰ τὸ Σωκράτη τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ παρουσία του σημεῖωσε βαθιὰ ἀλλαγὴν στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφίαν, τὴ θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικὴν.

Γιὰ τὸν τρόπον ποὺ ὁ Σωκράτης ἀσκοῦσε τὴν φιλοσοφίαν καὶ τίς μεθόδους ποὺ ἐφάρμοζε θὰ μιλήσουν οἱ εἰδικοὶ συνάδελφοι. Παρακαλῶ τώρα τὸν συνάδελφον κ. Δεσποτόπουλον νὰ ἐκφωνήσῃ τὸ «Σωκράτους ἐγκώμιον» καὶ στὴ συνέχειαν τὸν συνάδελφον κ. Μουτσόπουλον νὰ ἀναπτύξῃ τὸ θέμα: «Καιρικότης καὶ μέτρον στὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους».

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Συναχθήκαμε στή γεραρή αὐτὴ Αἴθουσα, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, γιὰ νὰ τιμήσουμε τὴ μνήμη τοῦ κορυφαίου ἥρωος τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος καὶ σεβάσμιου Ἀρχηγοῦ τῆς Ἀθηναϊκῆς Φιλοσοφίας.

Καὶ ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι ὁ Σωκράτους «ἐταῖρος» Πλάτων ἴδρυσε τὴν πρώτη ἀνά τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημία καὶ ὀνοματοδότης τῶν νεωτέρων ὅπου γῆς Ἀκαδημιῶν, τὸ 387 π.Χ., μὲ τὴν πρόθεση νὰ στεγάσει καὶ νὰ ἐμπεδώσει τὸ συνεχιζόμενο ἀπὸ αὐτὸν πνευματικὸ λειτούργημα τοῦ Σωκράτους, καὶ ὅτι ἐξ ἄλλου ἢ ἐνεργὸς ἀπὸ τὸ 1926 Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι στὴ συνείδησή μας κληρονόμος, ἔστω μακρινή, τῆς πρώτης ἐκείνης τρισέξδοξης Ἀκαδημίας, τῆς διαλυμένης ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ τὸ 529 μ.Χ.

Τιμᾶται ἀπόψε, ἄρα, ὁ Σωκράτης σὲ πνευματικὸ χῶρο, ἠθικὰ οἰκεῖον του. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἄλλωστε, ὅτι ὁ ἀνδριάς του κοσμεῖ ἐπιβλητικὰ τὰ προεισόδια τοῦ λαμπροῦ αὐτοῦ κτιρίου, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

* * *

«Σώκρατες πρόμολ' ὦδε, Πλάτων νύ τι σεῖο χατίζει» φέρεται ὁ Πλάτων νὰ λέγει πρὸς τὸν Σωκράτη (κατὰ παραλλαγή στίχου τῆς Ἰλιάδας τοῦ Ὀμήρου: «Ἥφαιστε πρόμολ' ὦδε Θέτις νύ τι σεῖο χατίζει»), Σ 392).

Ἡ φράση αὐτὴ ἐπισημαίνει συνάντηση δύο ἀνδρῶν κοσμοϊστορικῆς σπουδαιότητος. Πράγματι, ποία θὰ ἦταν ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ἂν δὲν εἶχε συναντήσει τὸν Σωκράτη ὁ Πλάτων;

Χωρὶς τὸν Σωκράτη δὲν θὰ εἶχε ὑπάρξει ὁ Πλάτων ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν δημιουργὸς τῆς αἰδίας φιλοσοφίας, καὶ δὲν θὰ εἶχε ὑπάρξει ἄρα οὔτε ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, οὔτε ἡ φαντασμαγορία τῆς ἔκτοτε Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας· ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ εἶχαν συμβεῖ πολλὰ συνταρακτικὰ πολιτικὰ γεγονότα, ὅχι ἄσχετα μὲ ἰδεολογήματα, ἔκγονα, ἔστω ἔμμεσα, τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος¹.

1. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, (1980², Ἐκδόσεις Παπαζήση), σ. 7 κ.ἐπ.

Και αντίστροφα όμως, χωρίς τὸν Πλάτωνα δὲν θὰ εἶχε ἀποκτήσει ὁ Σωκράτης ὅποια ἱστορική μεγαλοσύνη ἔχει ἕως καὶ τὴν ἐποχή μας, ὡς ἀκήρατη μορφή αὐθεντικοῦ ἥρωος καὶ μάρτυρος τῆς φιλοσοφίας. Ὁ πρόσφατος ἐκλιπὼν φίλος μου, Γερμανὸς ἀπὸ τῆ Δρέσδη, ἐξάιρετος ἑλληνιστῆς Johannes Irmscher χαρακτηρίζει πρὶν δέκα τρία χρόνια τὸν Σωκράτη ὡς τὴν «markanteste Philosophenpersönlichkeit der griechisch-römischer Welt» καὶ ὑπενθύμιζε ὅτι ὁ νεαρὸς Marx τὸ 1842 ἔγραφε: «Sokrates, welchen man die inkorporierte Philosophie nennen Kann»².

Ἰσχύει ὁ Σωκράτης ὡς ἱστορικὸ μέγεθος ὄχι ἀπλῶς μὲ ὅσα ἔπραξε ἢ ἔπαθε στὴν πραγματικὴ ζωὴ του, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅσα ὁ δαιμόνιος αὐτὸς ἀνὴρ τῶν Ἀθηῶν συνέβαλε νὰ δημιουργηθοῦν ἢ νὰ συμβοῦν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες τῆς ἔκτοτε Ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἀξίζει ὅμως, ἐφέτος, εἴκοσι τέσσερους αἰῶνες ἀπὸ τὸν δραματικὸ του θάνατο, νὰ ἐπιχειρήσουμε ἀναπόληση τῆς ἀνθρώπινης μοίρας του καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου του, ὅπως καὶ ὅσο προσδιορίσθηκαν ἀπὸ τὸν φυσικὸ σὲ νοητικὴ ρώμη προικισμό του καὶ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ χρόνο καὶ χῶρο ζωῆς του, ἀπὸ τὸν ἄπαυστο πνευματικὸ ἀγῶνα του καὶ ἀπὸ τὸ ἀκατάβλητο ἠθικὸ σθένος του.

Ἐχω ἐξ ἄλλου ἐπίγνωση τῆς ἀναπόφευκτης μὴ πληρότητας, καθὼς οἱ πηγές ἀρχαιοθὲν εἶναι γλίσχρες τουλάχιστον, ἀλλὰ καὶ ἡ δυσχέρεια μεγάλη νὰ διακριβωθεῖ ὁ πραγματικὸς Σωκράτης, χωρὶς ἐπικάλυψή του ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ θρύλου ἢ περικάλυψή του ἀπὸ τὸν Σωκράτη, πρόσωπο διαλόγων τοῦ Πλάτωνος.

* * *

Ὁ Σωκράτης γεννήθηκε σὲ ὦρα τῆς Ἱστορίας καὶ σὲ χώρα τῆς Οἰκουμένης, πρόσφορες γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν γόνιμα τὸν πνευματικὸ δυναμισμό του. Ἡ γενέτειρά του, Ἀθῆναι, τὸ 469 π.Χ., ἦταν οἰονεὶ πρωτεύουσα τῶν πλείστων Ἑλλήνων. Καὶ ἦταν ὑψηλὸ τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων τότε κατ' ἐξοχήν. Διάχυτη κατὰ Ἡρόδοτον ἦταν ἡ πίστη, ὅτι «ἀπεκρίθη ἐκ παλαιτέρου τοῦ βαρβάρου ἔθνους τὸ ἐλληνικόν, ἐὼν καὶ δεξιώτερον καὶ εὐηθείης ἡλιθίου ἀπηλλαγμένον μᾶλλον». Οἱ Ἀθηναῖοι γεραίρονταν ἰδιαίτερα γιὰ τὸν πρόσφατο νικηφόρο ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα κατὰ βαρβάρων, ἀλλὰ καὶ ζοῦσαν ἤδη τὶς ἀπαραχῆς τῆς μεγάλης, μετὰ δυὸ περίπου δεκαετίες, πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, πνευματικῆς ἀκμῆς, ὥστε καὶ νὰ εὐσταθεῖ ὁ ὑμνητικὸς χαρακτηρὶσμός τοῦ Πινδάρου «λιπαραὶ καὶ ἀοίδιμοι καὶ ἰοστέφανοι, κλειναὶ Ἀθῆναι, δαιμό-

2. Johannes Irmscher, *Sokrates*, (1989, Verlag Reclam, Leipzig), σ. 8, σ. 7.

νιον πολιέθρον». Ὑπάρχει ἐπίκληση τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σωκράτη ὡς «ἀπόλεως τῆς μερίστης καὶ εὐδοκιμωτάτης εἰς σοφίαν καὶ ἰσχύν»³ (Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους 29d).

Δὲν εἶχε ὁ Σωκράτης, ἀπὸ τὴν ἄμεση τουλάχιστον οἰκογενειακὴ του καταγωγή, τίτλους κοινωνικῆς διασημότητας μεγάλους, ὅπως εἶχε ὁ Περικλῆς, υἱὸς τοῦ Ξανθίππου, στρατηγοῦ τῶν Ἀθηναίων στὴ Μυκάλῃ, καὶ τῆς Ἀγαρίστης, ἀνεψιᾶς τοῦ Κλεισθένης, ἢ ὁ Πλάτων, γόνος τοῦ γένους τοῦ Κόδρου ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ τοῦ γένους τοῦ Σόλωνος ἀπὸ τὴν μητέρα του. Ἡ διάκριση ἄρα τοῦ Σωκράτους ἤδη στὴ σύγχρονή του κοινωνία τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρξε προσωπικὸ του κατόρθωμα, ὀλωσδιόλου ἐξ ἄλλου ἀνεπιδίωκτο.

Γονεῖς τοῦ Σωκράτους ἦταν ἡ Φαιναρέτη καὶ ὁ σύζυγός της σὲ δεύτερο γάμο της Σωφρονίσκος. Τί ἐκφραστικὰ ὀνόματα καὶ τὰ δύο! «Φαιναρέτη» σημαίνει ἀρετῆς φανέρωμα καὶ «Σωφρονίσκος» σημαίνει κάτοχος σωφροσύνης σὲ μικρὸ βαθμὸ. Οἱ δυὸ στοργικοὶ γονεῖς ἔδωκαν στὸ παιδί τους ὄνομα «Σωκράτης», σὰν μὲ τὴν εὐχὴ τους ἴσως νὰ ἔχει σὴν δυνάμη του ἢ νὰ ἐπικρατεῖ πρὸς σωτηρία. Καὶ ὁ Σωκράτης μὲ τὴν ἀδιάσειστη διὰ βίου αὐτοκυριαρχία του ἐκπλήρωσε τὴν εὐχὴ τῶν γονέων του, ἕως τὰ ὅρια τοῦ ἐφικτοῦ μέσα καὶ ἀντίκρου στὴ δίνη τῆς Ἱστορίας.

Ὁ Σωκράτης, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του Σωφρονίσκος, ἦταν δημότης Ἀλωπεκῆς, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου, ὁ περίφημος ἀδέκαστος καὶ δίκαιος πολιτικὸς τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Σωφρονίσκος συνδεόταν φιλικὰ μὲ τὸν Λυσίμαχο, υἱὸ τοῦ Ἀριστείδου ἐκείνου. Καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Λυσιμάχου αὐτοῦ Ἀριστείδης, ἐγγονὸς τοῦ διασημοῦ ὁμώνυμου πολιτικοῦ, ἀναφέρεται νὰ μετέχει στὸν κύκλο τοῦ Σωκράτους. Ἡ κοινωνικὴ ἄρα θέση τοῦ Σωκράτους δὲν ἦταν καὶ πολὺ ταπεινὴ. Αὐτὸ ἄλλωστε καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ του ὑπηρεσία ὡς ὀπλίτου, δηλαδὴ στρατιώτου μὲ βαρὺν ὀπλισμὸ. Τὰ οικονομικὰ του ὅμως ἦταν πενιχρά, ὅπως βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον στὴν Ἀπολογία του (Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους 23 b c, 31 e). Κάτι εὐεξήγητο, καθὼς ἡ ἀφιέρωση πολλοῦ χρόνου ἀμισθὶ στὴ φιλοσοφία συνεπαγόταν παραμέληση κάπως τῆς βιοποριστικῆς ἐργασίας, ἐνῶ καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τοὺς γονεῖς του μεγάλην περιουσία.

Ὁ Descartes, γενάρχη τῆς νεώτερης γαλλικῆς φιλοσοφίας, μὲ ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ παρόμοια πρὸς τὸν γενάρχη τῆς ἀττικῆς φιλοσοφίας Σωκράτη, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ σὲ κατάστασι πιὸ εὐνοϊκῇ. Ὡς κληρονόμος τῆς μητέρας

3. Πρβλ. τὸν χαρακτηρισμὸ της ἀπὸ τὸν Ἰππῖαν: «τὸ πρυτανεῖον τῆς σοφίας» (Πλάτωνος Πρωταγόρας 337 d).

του ό Γάλλος μέλλων φιλόσοφος είχε αποκτήσει ακίνητη περιουσία ίκανή και με την ένωρις εκποίησή της διέθετε αρκετά χρήματα, ώστε να αφιερωθεϊ στη φιλοσοφία δια βίου, χωρίς περισπασμούς εργασίας βιοποριστικής⁴.

* * *

Βέβαιο είναι, ότι ό Σωκράτης διδάχθηκε την τέχνη του πατέρα του, κατεργασίας καλλιτεχνικής του μαρμάρου, και ότι επιδόθηκε σ' αυτήν επαγγελματικά προς βιοπορισμό του, και όχι δίχως κάποιαν επιτυχία. Ός έργο του γλυπτικής φέρεται σύμπλεγμα Χαρίτων, ένταγμένο στον διάκοσμο τής εισόδου τής Άκροπόλεως των Άθηνων. Άλλωστε, οικογενειακή παράδοση τον έφερε ως μακρινό απόγονο του θρυλικού Δαιδάλου, αρχιτέκτονος του Λαβυρίνθου (Πλάτωνος, *Ευθύφρων* 11 c, *Αλκιβιάδης* 121 a).

Τό ρωμαλέο πνεύμα, όμως, του Σωκράτους με τον βαθύβλυστο δυναμισμό του υπερέβαινε κατά πολύ τὰ όρια των ίκανοποιήσεων από την άσχολία στη γλυπτική. Άλλωστε, και ή πνευματική ατμόσφαιρα των Άθηνων τότε ήταν όχι μόνο από καλλιτεχνική μεγαλουργία μεστή, αλλά και πολύ κραδασμένη από τις συγκλονιστικού μεγαλείου παραστάσεις τραγωδίας, όπως και παραγμένη από ιδεολογικές άναζητήσεις. Είχε ηλικία ώριμη ό Σωκράτης όταν ολοκληρώθηκε ή κατασκευή του Παρθενώνος. Ζούσε και δρούσε ακόμη ό Αίσχύλος στα πρώτα χρόνια τής ζωής του Σωκράτους, ενώ και οί Σοφοκλής και Ευριπίδης, άν και πρεσβύτεροί του, ήταν όμως σύγχρονοί του έως πριν από την τελευταία πενταετία τής ζωής του. Εξ άλλου, τὰ χρόνια εκείνα, του χρυσού αιώνας του Περικλέους, βρίσκονται ήδη στην πόλη του Σόλωνος και του Πεισιστράτου, προδρόμων του Κλεισθέους και του Περικλέους, εκπρόσωποι τής ίωνικής φιλοσοφίας, καθώς και διδάσκαλοι τής «σοφίας» και τής ρητορικής, όνομαζόμενοι σοφιστές.

Ό υίός, λοιπόν, τής Φαιναρέτης και του Σωφρονίσκου, παρακινημένος από τό άνήσυχο πνεύμα του, εγκαταλείπει συχνά τή σμίλη του, για να είσδεχθεϊ τή διδαχή των φιλοσόφων ή και των σοφιστών. Φέρεται να μαθήτευσε αρχικά στον Μιλήσιο, ή Άθηναίο, Άρχέλαον, φίλον του Κίμωνος, μαθητή κάπως του Κλαζομένου Άναξαγόρου, και ύστερα να ένωτίσθηκε τον φιλοσοφικό λόγο του ίδιου του Άναξαγόρου, φίλου του Περικλέους. Φέρεται να έχει μελετήσει και τό σύγγραμμα του Έρακλείτου, μάλιστα και να έχει εκφράσει προς τον Ευριπίδη τις έντυπώσεις του από αυτό,

4. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφίας Έγκώμιον* (1999, Έκδόσεις Έλληνικά Γράμματα), σ. 90.

μέ τις φράσεις «ἀ μὲν ξυνῆκα γενναῖα, οἶμαι δὲ καὶ ἀ μὴ ξυνῆκα, πλὴν Δηλίου γέ τινος δεῖται κολυμβητοῦ». Φέρεται νὰ ἔχει συναντήσῃ ἢ καὶ συναναστραφεῖ τοὺς σοφιστές, ἰδιαίτερα τὸν Πρόδικον⁵, καθὼς καὶ τὸν Πρωταγόραν καὶ τὸν Γοργίαν ἢ καὶ ἄλλους.

Εἶναι ὅμως ἀνέφικτο ἢ καὶ μάταιο νὰ σταθμίσομε τὴ συμβολὴ καθενὸς ἢ καὶ τοῦ συνόλου τῶν γνωρίμων τοῦ σοφιστῶν καὶ φιλοσόφων στὴν κρίσιμη διάπλαση τοῦ Σωκράτους ὡς αὐτοδύναμου φιλοσόφου μὲ ἀσίγαστο κριτικὸ πνεῦμα καὶ ἀκατάβλητο ἠθικὸ σθένος, ἄξιου νὰ καταστεῖ γενάρχης τῆς ἀττικῆς φιλοσοφίας καὶ συνακόλουθα νὰ ἔχει πνευματικὴ ἀκτινοβολία οἰκουμενική.

Ἡ τροπὴ τοῦ πρὸς τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ πρέπει νὰ συντελέσθῃκε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὥστε καὶ ἡ διάρκειά τῆς ἐνεργοῦ ἀσχολίας τοῦ μὲ τὴ φιλοσοφία νὰ ὑπερβαίνει τὶς τρεῖς δεκαετίες. Μαρτυρεῖ τὸ ἀφηγημένο ἀπὸ τὸν Ἀλκιβιάδην (Πλάτωνος *Συμπόσιον*, 220 cd) ἐπεισόδιό τῆς ἐκστρατείας «εἰς Ποτείδαιαν», ὅπου ὁ Σωκράτης, συνεπαρμένος ἀπὸ φιλοσοφικὸν ἔτασμό, ἔμεινε ἀμετακίνητος, ὄρθιος, ἐπὶ ὀλόκληρῃ ἡμέρᾳ καὶ ὀλόκληρῃ νύχτᾳ, σὲ ἀδιάλειπτη πνευματικὴ περισυλλογῇ. Μαρτυρεῖ ἐπίσης ὁ καὶ προγενέστερος τῆς ἐκστρατείας «εἰς Ποτείδαιαν», ἕξ ἄλλος θαυμασμὸς τοῦ Ἀλκιβιάδου γιὰ τὸν Σωκράτη, ὡς «νικῶντα ἐν λόγοις πάντας ἀνθρώπους»⁶ (213 e) καὶ ὡς ἀσύγκριτον καὶ μοναδικὸν σὲ χαρίσματα ἠθικοπνευματικὰ (221 e), καὶ ὡς οἶονεὶ σιληνόν, μεστὸν ἀπὸ «ἐντὸς ἀγάλματα... θεῖα καὶ χρυσᾶ» (216 e). Μαρτυρεῖ ὅμως καὶ ἡ ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη τὸ 323 π.Χ. δημόσια διακωμώδηση τοῦ Σωκράτους (*Νεφέλαι*), ἐνδεικτικὴ, ὅτι πολὺ πρὶν ἤδη ὁ Σωκράτης εἶχε καταστεῖ γνωστὸς εὐρύτερα στὴν κοινωνία τῶν Ἀθηνῶν, μὲ τὴν παράδοξο ἕως ἐνοχλητικὴ γιὰ πολλοὺς ἐπίμονη ἐπίδοσή του σὲ ριζικὸ ἀναστοχασμὸ ἠθικῶν προπάντων ἀξιῶν, αὐτονόητων γι' αὐτοὺς, μάλιστα καὶ μὲ τὴν παρότρυνση κάποιων νέων ἰδιαίτερα πρὸς παρόμοια συμπεριφορὰ. Ὁ ριζικὸς ἄλλωστε ἀναστοχασμὸς παραδοσιακῶν ἀξιῶν συνιστοῦσε καὶ τὴν ὅποια τοῦ πνευματικῆ συγγένεια πρὸς τὸν Εὐριπίδην, τὸν «ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφον», στόχον ἐπίσης τοῦ Ἀριστοφάνους.

* * *

Ὁ Σωκράτης μὲ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο τῆς ζωῆς του παρουσιάζεται ὑποδειγματικὸς πολλαπλά, σὲ ἀρμονία πρὸς ὀρισμένην τουλάχιστον σύλληψιν τοῦ κατ' ἰδέαν φι-

5. Ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης νὰ δηλώνει «μαθητὴς εἶναι Προδίκου» (Πλάτωνος *Πρωταγόρας*, 341 a).

6. Πρβλ. Πλάτωνος *Πρωταγόρας*, 336 b c.

λοσόφου. Χαρακτηριστικά του είναι ή καρτερία και ή oligάρκεια, βοηθημένες και από την καταπληκτική σωματική άντοχή του, αλλά και ή σωφροσύνη και ή ανδρεία, μαρτυρημένες με την αντίσταση προς τους έρωτικούς πειρασμούς και με την αντιμετώπιση νηφάλια τών κινδύνων, και προπάντων ή άσίγαστη έφεση προς κριτική αύτογνωσία και προς κριτική άποσαφήνιση τών άξιων και τών άρετών. Με τό επίθετο «κριτική» τονίζουμε τήν έλλογη πρόβαση τοϋ ριζικοϋ στοχασμοϋ, δίχως επανάπαυση τυχόν σε παραδοσιακό δόγμα. Ένεργεί ό Σωκράτης πνευματικά με άυστηρή άσκηση τοϋ αίτήματος (λόγον διδόναι), κάτι έπιτεϋξιμο βαθμιαία, με διαδοχικές εϋστοχες έρωτήσεις, πρόσφορες για τήν προσέγγιση προς τήν άλήθεια και προς τήν όρθότητα. Για τήν εϋστοχία τών διαδοχικών έρωτήσεων γονιμώτερος στήν πνευματική δράση τοϋ Σωκράτους είναι ήχι ό κατά μόνας λογισμός, αλλά ό περιφημος διάλογος⁷, με συμμετοχή ήμως σ' αύτόν άξιων συνομιλητών, όταν ιδιαίτερα τό θέμα είναι ήχι άπλά γνωσιακό. Στήν έπιλογή τους συμβάλλει τό διορατικώτατο άνθρωπολογικό βλέμμα τοϋ Σωκράτους, όνομασμένο άλληγορικά με τή λέξη «δαιμόνιον», ύπαινικτική έπίσης και άλλων ίκανοτήτων. "Όπως φαίνεται ήμως από τό συμβάν κατά τήν «εις Ποτεΐδαιαν» εκστρατεία, ύπήρχαν στή ζωή τοϋ Σωκράτους και άρες βαθειās πνευματικής περισυλλογής.

Με τόν διάλογο λειτουργεί ό Σωκράτης και ως φιλόσοφος, ίχνευτής βαθύρροπος τών όντοτήτων και τών άξιων, και ως παιδαγωγός, όδηγός και πλαστοουργός τών υπό διάπλαση ψυχών. Οϋδέποτε, ήμως, ό μέλλων γενάρχης τής άπτικής φιλοσοφίας διεκδίκησε τό άξιωμα τοϋ άθηντικοϋ πνευματικοϋ ταγοϋ τής κοινωνίας του ή τοϋ διδάχου και ήγήτη ομάδας όλίγων έστω πιστών όπαδών. Έταίρους και ήχι μαθητές, συζητητές και ήχι άκροατές, ήθελε ήσους τό πνεϋμα του και τό ήθος του είλκυε και διατηροϋσε πλησίον του. Συναρπάζει τό ίσχυρό πνεϋμα του και θέλγει τό σεμνό ήθος του. Καίρια διαφέρει ως προς τό ήθος, και ως προς τό ύφος, από τόν πολυθρύλητο Πυθαγόρα, ή και από τόν Έράκλειτο, αλλά και από τόν Παρμενίδη και από τόν Έμπεδοκλή. Έξ άλλου, ήμως, όποτε χρειάζεται, διαδηλώνει με ήρεμία τήν άπαρέγκλιτη αφιέρωσή του μέχρι τέλους στο λειτούργημα τής φιλοσοφίας. Πιστά μάλλον εκφράζουν τήν άμετάτρεπτη άπόφασή του έμμονής στο πνευματικό αύτό λειτούργημα οί κατά Πλάτωνα φράσεις του: «έως περ αν έμπνέω και οίος τ' ω, οϋ μη παύσωμαι φιλοσοφών» (Άπολογία Σωκράτους 29 a), «δέδοικα γάρ μη οϋδ' ήσιν ή παραγενόμενον δικαιοσύνη κακηγορουμένη άπαγορεύειν και μη βοηθεΐν έτι έμπνέοντα και δυνάμενον φθέγγεσθαι» (Πολιτεία 368 bc).

Ό Σωκράτης, γνήσιος φιλόσοφος, είχε ύψηλό παιδαγωγικό φρόνημα, σαν να

7. Βλ. Ι. Θεοδορακοπούλου, *Εΐσαγωγή στον Πλάτωνα* (1970⁵), σ. 47-64.

ἦταν θεόθεν ταγμένος για παρακίνηση τῶν συμπολιτῶν προπάντων καὶ ὑπόδειξη πρὸς αὐτούς νὰ μὴ διάγουν τὸν βίο τους μὲ παραμέληση τῆς «φρονήσεως... καὶ ἀληθείας καὶ τῆς ψυχῆς ὡς βελτίστη ἔσται» (Πλάτων, Ἐπιλογία Σωκράτους 29 e). Εἶχε συνείδηση ἀποστολῆς ἠθικοῦ διεγέρτου, ἀφυπνιστικοῦ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ λήθαργο, ἀλλὰ ὄργανό του ἦταν ὁ διάλογος καὶ ὄχι τυχὸν βίαιο κήρυγμα. Εὐεξήγητη, ἄρα, εἶναι καὶ ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἢ μὴ χρῆση τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὡς μὴ πρόσφορη γιὰ σύσταση διαλόγου, καὶ ἡ ἐμμονὴ στὴ χρῆση τοῦ προφορικοῦ λόγου, ἀπαραίτητη γιὰ τὴ διεξαγωγὴ διαλόγου, ἀλλὰ καὶ συνυφασμένη μὲ βαθύψυχη ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν διαλεγόμενων, ὥστε, καθὼς ὁ Πλάτων θὰ ἐμβαθύνει τὴν καταξίωση τοῦ προφορικοῦ λόγου⁸, τὰ νοήματα νὰ φυτεύονται σὲ «ψυχὴν προσήκουσαν» (Φαῖδρος 276 e - 277 a. Πρβλ. Πρωταγόρας 325 e - 326 a).

Πρέπει, ἐξ ἄλλου, νὰ τονισθεῖ τὸ εὖρος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Σωκράτους. Παρὰ τὴν προσήλωση πρὸς τὴν γενέτειρα ὡς χῶρον διαμονῆς του, ἡ παιδαγωγικὴ πρὸς ἠθικότητα μέριμνά του εἶναι ὄχι μόνο γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ξένους, μὲ ἀπλῶς προτίμηση κάπως γιὰ τοὺς Ἀθηναίους: «ταῦτα καὶ νεωτέρω καὶ πρεσβυτέρω ὅτω ἂν ἐντυγχάνω ποιήσω, καὶ ξένω καὶ ἀστῶ, μᾶλλον δὲ τοῖς ἀστοῖς, ὅσῳ μου ἐγγυτέρω ἐστὲ γένει» (Πλάτωνος, Ἐπιλογία Σωκράτους, 30 a· πρβλ. Γοργίας 515 a b). Καὶ πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἐπίσης ἡ χαρακτηριστικὴ τοῦ Σωκράτους πίστη κατ' ἀρχὴν πρὸς τὴ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς βρῆσκειται κοινωνικὰ σὲ κατάσταση δούλου. Ἐκφραστικώτατος εἶναι ὁ διάλογος τοῦ Σωκράτους μὲ τὸν δοῦλο τοῦ Μένωνος ἐπὶ γεωμετρικοῦ προβλήματος (Πλάτωνος Μένων 82 b - 85 b· πρβλ. Γοργίας 515 a b). Καὶ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐπὶ πλέον ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Σωκράτους νὰ καταξιώνει τὴν ἐργασία ὡς κάτι ἄξιο καὶ γιὰ τὸν ἐλεύθερο πολίτη, μὲ συγγὴ ἐπίκληση μάλιστα καὶ τοῦ ἠσιόδου στίχου: «ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος» (Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα I 2, 56-57).

Ὁ Σωκράτης, ὁ φιλόσοφος καὶ παιδαγωγός, λειτουργοῦσε ἄψογα καὶ ὡς πολίτης. Ἐκπλήρωσε ἀκέραια τὸ βαρύτερο καθῆκον τοῦ πολίτου, μὲ τὴν ἐπανειλημμένη στράτευσή του καὶ συμμετοχὴ του σὲ πολεμικὰ ἐπιχειρήσεις, ὅπως στὴν Ποτειδαία, στὸ Δῆλιο, στὴν Ἀμφίπολη. Καὶ ὄχι μόνο ἀρίστευσε ὡς στρατιώτης μὲ ἀνδρεία στὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ μὲ καρτερία πρὸς τὶς κακουχίες τῶν ἐκστρατειῶν, ἀλλὰ καὶ εἶχε συνειδητὴ ἀναδοχὴ τῶν συνυφασμένων μὲ τὶς στρατεύσεις κινδύνων: «καὶ σέβεσθαι δεῖ... πατρίδα... καὶ πάσχειν ἐάν τι προστάτῃ πάσχειν..., ἐάντε καὶ πόλεμον ἄγῃ τρωθησόμενον ἢ ἀποθανούμενον» (Πλάτωνος Κρίτων 512). Δὲν πολιτεύθηκε ποτέ,

8. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος* (1997, Ἐκδόσεις Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), σ. 255-275.

δὲν ἐπιδίωξε δηλαδὴ ποτὲ πολιτικὸ ἀξίωμα. Βρέθηκε ὅμως νὰ ἔχει γιὰ μίαν ἡμέρα πολιτικὸ-δικαστικὸ λειτούργημα, ὅταν δικάζονταν οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ τῆς ναυμαχίας τῶν Ἀργινουσῶν, καὶ τότε μόνος αὐτὸς ἐτόλμησε μέχρις ἐσχάτων νὰ μὴ ἐπιτρέψει τὴν ἐναντίον τους παρανομία, παρὰ τὴν σφοδρὴ πίεσή του ἀπὸ τὴ βοή τοῦ πλήθους καὶ τὶς ἀπειλὲς τῶν ρητόρων. Καὶ μετὰ δύο περίπου χρόνια, ὡς πολίτης ἠθικὰ ὑπεύθυνος, ἄσκησε, παρὰ τὸν ἄμεσο γιὰ τὴ ζωὴ του κίνδυνο, τὸ καθήκον τῆς ἀνυπακοῆς σὲ διαταγὴ τῆς παράνομης ἐξουσίας πρὸς ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴ διάπραξη πολιτικοῦ ἐγκλήματος. Ἐζῆσε μὲ ἀκέραιη νομιμοφροσύνη πρὸς τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, ἐνῶ καὶ ἀποτολμοῦσε κριτικὴ τῶν ἀτελειῶν του. Ἀπειλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀντιδημοκρατικὴ ἐξουσία τῶν τριάκοντα τυράννων. Καταδικάσθηκε σὲ θάνατο, ἂν καὶ μὲ πολὺ μικρὴ πλειοψηφία, ἐπὶ καθεστῶτος δημοκρατικοῦ. Ἦταν, σὲ δυτικοευρωπαϊκὴ φρασεολογία, γιὰ τοὺς γιββελίνους γουέλφος καὶ γιὰ τοὺς γουέλφος γιββελίνος.

* * *

Στὸ ἐρώτημα, ποιά ὑπῆρξε ἡ προσωπικὴ του εἰσφορὰ στὴν φιλοσοφία, ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι ἀπλή. Ἀναμφίβολα, δὲν εἶναι ἱστορικὴ ἀστοχία ἡ ἀναγωγὴ του σὲ ὀρόσημο τῆς Ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὥστε οἱ προγενέστεροι του φιλόσοφοι νὰ ὀνομάζονται («προσωκρατικοί»). Εἶναι βέβαιον ἐπίσης, ὅτι ἀπὸ τὴν πολὺ ἀνθρώπινη διδασκαλία του καὶ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς ζωῆς του ἐπήγασαν ἢ ἐγκοιτίσθηκαν τάσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ δημιουργήθηκαν σχολῆς φιλοσοφίας, καὶ διαπλάσθηκαν προσωπικότητες ἄξιες νὰ ἀσχῆσουν τὸ λειτούργημα τοῦ φιλοσόφου. Ἄς μνημονεύομε τὶς σπουδαιότερες.

Ὁ μαθητὴς ἀρχικὰ τοῦ Γοργίου Ἀντισθένης, συμπαραστάτης καὶ στὸ δεσμωτήριον τοῦ Σωκράτους κατὰ τὶς τελευταῖες ὥρες του, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν «λόγον» καὶ προπάντων ἀπὸ τὸν «βίον» τοῦ Σωκράτους, ἔγινε ὁ αὐστηρὸς ἀντι-ηδονιστὴς φιλόσοφος, ἄξιος νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Κυνικοὺς φιλοσόφους ἐμπνευστὴς καὶ ἀρχηγὸς τους, ἀλλὰ καὶ ὡς μακρινός, πλάι στὸν Σωκράτη, πρόδρομος τῶν Στωικῶν φιλοσόφων. Καὶ ὑπῆρξε ἰσχυρὸς ὁ ἀπόηχος τῆς ἰδεολογίας τῶν Κυνικῶν φιλοσόφων, καθὼς καὶ τῶν διδασκῶν τῶν Στωικῶν φιλοσόφων, ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους.

«Ἀκουστὴς Σωκράτους», εἶτε «ὀμίλητὴς Σωκράτους» ἦταν ὅμως καὶ ὁ «τρυφήλοτατος τῶν φιλοσόφων» Ἀρίστιππος⁹ ὁ Κυρηναῖος, ὁ θεωρητικὸς τῆς ἀξίας τῆς

9. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτικὴ* (1990, Ἐκδόσεις Βάνια, Θεσσαλονίκη), σ. 105-107.

ήδονῆς καὶ ἀρχηγὸς τῆς Κυρηναϊκῆς Σχολῆς, ὁ καὶ πρόδρομος κάπως τοῦ Ἐπικούρου, καὶ τῶν ὅποιων ἐπικούρειων τῶν νεώτερων χρόνων.

Στὸν κύκλο τοῦ Σωκράτους μετεῖχε καὶ ὁ Εὐκλείδης ἀπὸ τὰ Μέγαρα, συμπαράστατης καὶ αὐτὸς ἕως τὶς τελευταῖες ὥρες τοῦ Σωκράτους, ἰδρυτῆς τῆς Μεγαρικῆς ὕστερα Σχολῆς καὶ διαμορφωτῆς ἐκεῖ τῆς «ἐριστικῆς» φιλοσοφίας, μὲ ἀπηχῆσεις καὶ αὐτῆς ἔντονες ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους.

Καὶ ἄλλοι διάκονοι τῆς φιλοσοφίας προῆλθαν ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Σωκράτους, μεταξὺ τους καὶ ὁ ἱστορικὸς προπάντων, ἀλλὰ καὶ πολυδιάστατος καὶ ταλαντοῦχος συγγραφεὺς, Ξενοφῶν, καὶ προπάντων ὁ προικισμένος μὲ τὴ δωρεὰ τῆς μεγαλοφυίας Ἀριστοκλῆς ὁ Ἀρίστωνος, γνωστὸς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες μὲ τὸ προσωνύμιο Πλάτων, ὁ κατ' ἐξοχὴν δημιουργὸς τῆς αἰτίας φιλοσοφίας.

Ὁ ρωμαῖος Κικέρων, ὡς γνωστόν, ἔγραψε, ὅτι ὁ Σωκράτης κατέβασε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν οὐρανὸν εἰς τὴ γῆ, δηλαδὴ ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀπὸ τὴν κοσμολογικὴ ἔρευνα στὸν ἀνθρωποκεντρικὸ στοχασμό. Ἡ γνώμη αὕτη, πολὺ σχηματικὴ, ἀδικεῖ μᾶλλον τοὺς προσωκρατικούς, ἀλλὰ παραγνωρίζει καὶ τὴ συμβολὴ τῶν σοφιστῶν, ἐνέχει ὅμως ἰκανὸ βαθμὸ ἀλήθειας. Ὁ Σωκράτης—ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ διαγνώσουμε διαμέσου τῶν ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς ἱστορημένων— ἐπιδιώκει ἰδιαιτέρα τὴν αὐτογνωσίαν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀναγωγὴν του εἰς προσωπικότητα ἐνάρετη, καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν ὅρων τοῦ ἠθικῶ ὀρθοῦ βίου.

Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐπιχειροῦσε τὸν ὀρισμὸ τῆς κάθε παραδοσιακῆς παραδεκτῆς ἀρετῆς, ὥστε νὰ προβληθεῖ μὲ σαφήνεια ἡ ἐννοία τῆς. Καὶ εἰς τὴν ἐννοιολογικὴν αὕτη προσπάθειαν, προέβαινε ἀφοῦ πρῖν, μὲ τὸν ἐλεγκτικὸν¹⁰ διάλογο, ἡ καὶ μὲ τὴν ἐξαισία εἰρωνείαν του, καταδείκνυε τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἀσφαῶν γνώμων, τῶν συστατικῶν τῆς παραδοσιακῆς ἠθικῆς. Ἀδιάλειπτα κριτικὴ ἄρα ὑπῆρξε ἡ φιλοσοφία του, μὲ στέρεες ὅμως βάσεις. Ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἀγνωσίας καὶ ἡ μὴ αὐταπάτη σοφίας («ἀ μὴ οἶδα, οὐδὲ οἶμαι εἰδέναι», Πλάτωνος Ἀπολογία Σωκράτους 21 d ε' πρβλ. Συμπόσιον 216 d), ἀλλὰ καὶ ἡ ἔφεσις καὶ ἡ προσδοκία γιὰ τὴν κατάκτησιν τῆς ἀλήθειας ἢ τῆς ὀρθότητος χαρακτηρίζουν τὴν πνευματικὴν του ὑπόστασιν. Αὐτὰ μαρτυρεῖ καὶ ἡ φερόμενη ὡς ῥῆσις του («ἐν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα»). Μὲ αὐτήν, πιστεύω, ἐκφράζεται προπάντων, ἡ ριζικὴ ἀντιδογματικὴ διάθεσις του. Μὲ τὸ «ἐν οἶδα» σημαίνεται ἡ μόνη ἔμπεδη γνώσις του, ὡς ἐπίγνωσις ὅτι δὲν ὑπάρχει τὸ κῦρος τῆς γνησιότητος εἰς τὴν καμμιάν ἀπὸ τὶς νομιζόμενες γνώσεις («οὐδὲν οἶδα»), ἐφόσον δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ μὲ τὴν ἀσκήσιν τοῦ λόγον διδόναι. Ἀποτελεῖ ἄρα ἡ ῥῆσις «ἐν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα» πλὴν ἄλλων καὶ ρητορικῶν ἡχηρῶν δῆλωσις μεθόδου καὶ ἀφειρησίας, πρὸς

10. Βλ. I. Θεοδωρακοπούλου, *op. cit.*, σ. 49, 54 κ.επ.

ἀπόκτηση ἀληθινῶν γνώσεων. Κάτι παρόμοιο ἐπρόβαλε μετὰ δέκα ἐννέα αἰῶνες ὁ Descartes.

Ἐξ ἄλλου, ἡ πίστη πρὸς τὴ νοημοσύνη κατ' ἀρχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἡγεμονία της ἐπάνω σὲ ἄλλες ψυχικὲς τάσεις του ὀδηγοῦσαν τὸν Σωκράτη καὶ στὴ «μεινυτικὴ» λειτουργία του, γιὰ ἐκμείωση δηλαδὴ τῆς ὀρθῆς γνώμης ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ διαλεγομένου, καὶ στὴν πεποίθηση ὅτι ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχει βαθύρριζη γνώση τοῦ ἠθικὰ πρακτέου γιὰ νὰ ὑπάρξει καὶ ἠθικὴ συμπεριφορὰ, ἢ ἀντίστροφα ὅτι μόνο ἡ ἀγνοια τοῦ ἀγαθοῦ ἐπιφέρει τὴν ὅποια διάπραξη τοῦ κακοῦ. Μὲ τὴν πεποίθηση αὐτὴ καὶ χαρακτηρίζε ὁ Σωκράτης γελοία τὴ γνώμη, ὅτι «πολλάκις γιγνώσκων τὰ κακὰ ἄνθρωπος ὅτι κακὰ ἐστίν, ὅμως πράττει αὐτά, ἐξὸν μὴ πράττειν, ὑπὸ τῶν ἡδονῶν ἀγόμενος καὶ ἐκπληττόμενος»¹¹. Πίστευε δηλαδὴ ὁ Σωκράτης σὲ ὅ,τι νεωτερικὰ ὀνομάζεται ἠθικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς κυριαρχία τῆς πρακτικῆς νοημοσύνης του, ἰκανῆς πρὸς ἀποκάλυψη τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ἐπάνω στὶς ἀλογικὲς τάσεις τοῦ ψυχισμοῦ του, ἔκγονες τῆς ὀχι ὀλικὰ ὑπερνηκημένης ἰδιοσυστασίας του ὡς ζῶου. Κρίνει τοὺς ἀνθρώπους ὁ Σωκράτης κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν του. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ συμπληρώσουν διορθωτικὰ τὴ σωκρατικὴ ἔννοια τῆς ἀρετῆς, μὲ συνυπολογισμό καὶ τῶν ἀνελεύθερων στοιχείων τοῦ ψυχισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου¹². Ὅμως, τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο τῆς γνώμης τοῦ Σωκράτους παραμένει ἀκέραιο.

Κορυφαία ἐπαλήθευση τῆς κριτικῆς αὐτῆς καὶ νοοκρατικῆς ἀρετολογίας τοῦ Σωκράτους ὑπῆρξε τὸ ἦθος τῆς ἀπολογίας του καὶ ἡ στάση του ἐνώπιον τοῦ θανάτου. Ἡ ἀπολογία του εἶναι θρίαμβος τῆς ἀξιοπρέπειας, ὡς ἀξίας ὑπέριτερης ἀπὸ τὴ διαφύλαξη τῆς ζωῆς, ἰσχυρότερης ἄρα καὶ ἀπὸ τὶς παρορμήσεις τοῦ ἐνστικτοῦ αὐτοσυντηρησίας, κοινοῦ στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ ζῶα. Ἡ νηφάλια ἐξήγηση τῆς ἀφοβίας πρὸς τὸν θάνατο, λογικὰ θεμελιωμένη μὲ τὴν ἐπίκληση τῆς ἀγνοίας γιὰ τὴν ἀξία ἢ ἀπαξία τοῦ θανάτου, εἶναι θρίαμβος ἐπίσης τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλογισμοῦ ἀντίκρου καὶ στὸ πιὸ βαθὺ ἀνθρώπινο συναίσθημα, τὸ καταφατικὸ τῆς ζωῆς.

Ὁ Σωκράτης ἄρα εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος, σὰν ἡ ἐνσάρκωση τῆς ἐλευθερίας. Καὶ μὲ τὴ λέξη ἐλευθερία ἐνοοοῦμε τὴ διακριτικὴ ἀπὸ τὰ ζῶα ριζικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἰκανότητα πρὸς αὐτογνωσία καὶ αὐτοκαθορισμὸ καὶ βίον ἐνάρετο, καὶ πρὸς γνώση τοῦ κόσμου καὶ μεταβολὴ στοιχείων του, καὶ σύστοιχα πρὸς ἀποκάλυψη ἀξιῶν καὶ ἀνακάλυψη δυνατοτήτων, πρόσφορων γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν.

Τὰ κατὰ Πλάτωνα (*Πολιτεία* 487 a) ἐξαίσιμα φυσικὰ τοῦ φιλοσόφου χαρίσμα-

11. Πλάτωνος *Πρωταγόρας* 355 a b.

12. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας* (1978, Ἐκδόσεις Παπαζήση), σ. 114-127.

τα, «μνήμων, εὐμαθής, μεγαλοπρεπής, εὐχαρις, φίλος τε καὶ ξυγγενής ἀληθείας, δικαιοσύνης, ἀνδρείας, σωφροσύνης», ἀνταποκρίνονται κατ' ἐξοχήν στὸν φυσικὸ προικισμό τοῦ Σωκράτους. Ὁ ἐξοχος ὅμως αὐτὸς ἄνθρωπος καὶ ἀξιοποίησε τὰ φυσικά του χαρίσματα, καὶ μὲ τὰ πεπραγμένα του καὶ τὰ πεπρωμένα του ἐτίμησε ἀκέραια τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀγλάισε τὴ φιλοσοφία.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅταν καὶ ἡ παιδεία θηρεύει τὴν οἰκονομικὴ ἀνταγωνιστικότητα μᾶλλον καὶ παραμελεῖ τὴν ἠθικὴ διορατικὴτητα καὶ στερεότητα, εἶναι καιρὸς, ἴσως, νὰ ἐπαναλάβουμε, παραλλαγμένη, τὴν πρὸς τὸν Σωκράτη κλήση τοῦ Πλάτωνος: «Σώκρατες πρόμολ' ὧδε, ἡμεῖς νύ τι σεῖο χατίζομεν».

ΚΑΙΡΙΚΟΤΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΡΟΝ
ΣΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ συγγραφεὺς τῆς πληρέστερης κι ὀγκωδέστερης περὶ Σωκράτους μονογραφίας περὶ τὰ μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, V. de Magalhães Vilhena, συμπεραίνει, μετὰ ἀπὸ ἐξοχῆς λεπτότητος ἐρευνητικὸς μαϊάνδρους, πὼς καμμιά περὶ ἐκείνου μαρτυρία δὲν ἐμφανίζει πραγματικῶς ἱστορικὸν χαρακτήρα, καὶ πὼς ὁ Σωκράτης δὲν περιῆλθε σὲ μᾶς οἶος ὑπῆρξεν¹. Οὐδὲν τούτου ἀληθέστερον. Μετὰ τὸν Ἀριστοφάνη² καὶ τὸν Ξενοφῶντα, ὁ Πλάτων παρέχει περὶ τοῦ Σωκράτους εἰδήσεις ἐκ πρώτης χειρός, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν ἐπιτρέπουν εὐκρινῆ προσδιορισμὸν ὅσων εἶναι ἀποδοτέα στὸν διδάσκαλόν του ἢ στὸν ἴδιον. Στ' Ἀπομνημονεύματά του ὁ Ξενοφῶν παρουσιάζει ἓναν Σωκράτη βασιανιζόμενον ἀπὸ προβλήματα ἠθικά³. Ὁ Ἀριστοτέλης, πάλιν, ἀπηχεῖ, μὲ τὸν τρόπο του, τὴν ἄποψη τοῦ Ξενοφῶντος ἀρνούμενος διαρρήδη στὸν Σωκράτη ὅποιοδήποτε ἐνδιαφέρον γιὰ φιλοσοφικὸν προβληματισμὸ διάφορον τοῦ ἠθικοῦ, μολονότι τοῦ ἀναγνωρίζει, ὡς πατέρας τῆς συστηματικῶς ὀργανωμένης λο-

1. V. DE MAGALHÃES VILHENA, *Le problème de Socrate. Le Socrate historique et le Socrate de Platon*, Paris, P.U.F., 1952, σσ. 453 καὶ 455· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Socrate et la légende platonicienne*, Paris P.U.F., 1952. Πβ. ἤδη E. DUPRÉEL, *La légende de Socrate et les sources de Platon*, Bruxelles, 1922, σσ. 55 κ.ἐξ· M. MONNIER *La légende de Socrate*, Paris, 1926· πβ. Léon ROBIN, *Les Mémoires de Xénophon et notre connaissance de la philosophie de Socrate, La pensée grecque*, Paris, 1923, σ. 81· G. KAFKA *Sokrates, Plato und der sokratische Kreis*, 1921· K. SCHREMPF, *Sokrates*, 1928. E. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλόσοφοι τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα, Ἰδρυμα τοῦ Αἰγαίου, 1991, σσ. 80-81· πβ. καὶ τὴν ἀναλυτικὴν ἐργασίαν τοῦ A. FOUILLÉE, *La philosophie de Socrate*, 2 τόμ., Paris, 1874. Πβ. Π. ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ, *La philosophie de Socrate selon A. Fouillée*, Κέρκυρα, 1875, ἐκδ. ἐν Πέτρων Βράϊλα-Ἀρμένη. *Φιλοσοφικά Ἔργα*, τ. 5, ὑπὸ E. Μουτσοπούλου καὶ Θ. Ἀναστασοπούλου, Ἀθήνα, Ἰδρυμα Ἐρεῦνης καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, 1978, (*Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum — CPGR —*, ἐκδ. ὑπὸ τὴν διεύθ. τοῦ E. Μουτσοπούλου), σσ. 129-250. J. BRUN, *Socrate*, 5η ἐκδ., Paris, P.U.F., 1973, σσ. 114-115.

2. Πβ. E. I. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἀριστοφάνης καὶ αἱ περὶ Σωκράτους ἰδέαι αὐτοῦ, *Θεσσαλονίκη*, 1933, σσ. 37-48. Πβ. Pascal THIERRY, *Aristophane et l'ancienne comédie*, Paris, P.U.F., 1999, σσ. 26-33.

3. Πβ. H. STRAUSS, *Xenophon's Socrates*, 1972· πβ. ἤδη M. LUCCIONI, *Xenophon et le socratisme*, Paris, 1953.

γικῆς, τὴν πατρότητα τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου κατὰ τὴν ἀναζήτηση στοιχείων κοινῶν μεταξὺ εἰδικῶν νοητικῶν ἀντικειμένων συγκριτῶν πρὸς ἄλληλα, καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἡ νόησις προβαίνει στὴν ἀνίχνευση τῆς οὐσίας τῶν προβλημάτων⁴.

“Ὅλ’ αὐτά, κι ἄλλα πολλά, εἶν’ ἀρκούντως γνωστά, ὥστε νὰ μὴν ἐπαίρωμαι ἐπὶ τῷ ὅτι ἔχω, δι’ αὐτῶν, νὰ διδάξω κάτι σημαντικὸ τοὺς ἀκροατάς μου. Σημασίαν ὥσπτόσον ἀποκτᾷ τὸ γεγονός πὺς οἱ ἀντιτιθέμενες αὐτὲς ἀντιλήψεις ἀποκρυσταλλώθησαν ἱστορικῶς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Δυὸ στρατόπεδα συνεκροτήθησαν τελικῶς, ἰδιαίτερα στὴν Γερμανία, κ’ ἐπέβαλαν τὶς ἀντιμαχόμενες ἀντιλήψεις των ἐπὶ τοῦ θέματος. Τὸ ἓνα ἐξ αὐτῶν, μὲ κύριον ἐκπρόσωπον τὸν August Döring, ἐπέμεινε ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ αὐθεντικὴ εἰκὼν τοῦ Σωκράτους εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος διασωθεῖσα, καὶ ὅτι, συνεπῶς, ὁ Πλάτων ἐπεκαλέσθη ἀκριβῶς τὸν Σωκράτη μόνον καὶ μόνον προκειμένου νὰ προσδώσει κύρος στὰ ἴδια αὐτοῦ διανοήματα⁵. Τὸ ἄλλο στρατόπεδον, ἐξ ἀντιθέτου, μὲ κύριον ἐκπρόσωπον τὸν Karl Joel ἀπέριψε τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ξενοφωντείου εἰκόνας τοῦ Σωκράτους, ἀπεδέχθη τὸ ἔγκυρον ὅλων τῶν περὶ Σωκράτους ἀρχαίων μαρτυριῶν κ’ ἐπεζήτησε νὰ συμβιβάσει ἀκόμη καὶ δυσχερῶς συμβιβάσιμες ἀπόψεις⁶. Ἡ σχετικοκρατικὴ αὐτὴ θέσις ἐνίσχυσε, κατὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, τὴν διαμόρφωση μιᾶς, ἐξ ἀντιθέτου, νέας, οἰονεὶ ἀποκλειστικῆς, ἀντιλήψεως ποὺ ἐκρυτάνευσε στὴν Ἀγγλία, καὶ τῆς ὁποίας κύριοι ἐκπρόσωποι ἀνεδείχθησαν ὁ J. Burnet⁷ καὶ ὁ A. E. Taylor⁸. Ἀμφότεροι ἀπεδέχθησαν ὡς ἀληθὲς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους οἷον αὐτὸ προβάλλεται μέσ’ ἀπὸ τοὺς, «σωκρατικούς» ἀποκαλούμενους, νεανικοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους καί, κατ’ ἐπέκτασιν, τό, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, ἀληθὲς τῆς παρουσίας τοῦ Σωκράτους στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους τῆς ὠριμότητος καὶ τοῦ γήρατος. Ἡ διατύπωση τῶν ἀπόψεων αὐτῶν συνεπήγετο, πρῶτον, τὴν ἀποδοχὴν τῆς τεραστίας συμβολῆς τῆς σωκρατικῆς διανοήσεως στὴν ἀνάπτυξη τοῦ φιλοσοφικοῦ

4. Πβ. Th. DEMAN, *Le témoignage d'Aristote sur Socrate*, Paris, Les Belles-Lettres, 1942, σσ. 17 κ. ἐξ.

5. August DÖRING, *Die Lehre des Sokrates als sociales Reformsystem. Neuer Versuch zur Lösung des Problems der sokratischen Philosophie*, München, Beck, 1895, σσ. 33 κ. ἐξ.

6. Πβ. K. JOEL, *Der echte und der xenophontische Sokrates*, 3 τόμ., τ. 1, Berlin, 1893 (-1901), σσ. 33 κ. ἐξ.

7. Πβ. J. BURNET, *The Socratic Doctrine of the Soul*, London, 1916· *Platonism*, Berkley, California Univ. Press, 1928 («Sather Class. Lectures», 5)· *Early Greek Philosophy*, 4η ἔκδ., 1930 (ἐπανέκδ. London, 1948), κεφ. XII καὶ XV.

8. Πβ. A. E. TAYLOR, *Plato. The Man and his Work*, νέα ἔκδ. Norwalk, Conn., The Easton Press, 1991, μὲ εἰσαγωγὴν ὑπὸ E. MOUTSOPOULOS, ἰδιαίτερα σσ. 24-25· Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Varia Socratica*, Oxford, 1911· *Socrates*, London, Davies, 1932.

στοχασμοῦ, ἔστω κ' ἐμμέσως, χάρις εἰς τὰ πλατωνικά συγγράμματα καί, δεύτερον, τήν ἀποδοχήν τοῦ καθαρῶς ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρος τῆς συμβολῆς αὐτῆς. Ἐπὶ τὴν ἀγγλόφωνη κριτικὴν ἢ διαμάχην μετετοπίσθη καὶ πάλιν στὸ γερμανόφωνο πεδίο μάχης. Ἄξιος ἰδιαίτερης μνείας εἶναι, στὸ σημεῖον αὐτό, ὁ γερμανὸς στοχαστὴς H. Maier ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἀπεδέχθη τὴν περὶ γνησιότητος τοῦ πλατωνικοῦ Σωκράτους θεωρήσεις τῆς ἀγγλικῆς κριτικῆς, ἀπέρριψε τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν ἐπιστημονικότητα τοῦ σωκρατικοῦ λόγου θέσεις τῆς⁹, ἀποδίδοντας εἰς τὸν Σωκράτη διάθεσιν ἀντιρρησίου καί, πάντως, ὄχι αὐστηρῶς ὀργανωμένον νεωτερικὸν στοχασμὸν. Μ' ἄλλους λόγους, κατὰ τὸν Maier, ὁ Σωκράτης ἀπετέλεσε μιὰν πρωτοποριακὴν μορφήν τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, ἔστω καὶ ὡς γέννημα τῆς περιόδου τῆς ἀναπτύξεως τῆς σοφιστικῆς. Ἡ σημερινὴ γενικῶς παραδεχθεὶς θέσις συνίσταται ἐν τῇ ἀποδοχῇ ὅλων αὐτῶν τῶν θεωριῶν, μὲ ποσοστιαῖες ἀξομειώσεις. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παραπέμψω στὸ ἐξοχο βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Θεοχάρη Κεσσίδη, ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας, ἐπιγραφόμενον *Σωκράτης*, πού μόνον προχθὲς μοῦ προσέφερε ὁ συγγραφεὺς του, ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους Ἑλληνας πού ἔχουν ἐργαστῆ ἐπὶ τοῦ θέματος, καὶ ὁ μοναδικὸς πού ἐξέδωκε σχετικὸ βιβλίον κατὰ τὰ τελευταῖα 80 χρόνια¹⁰.

Ἄν ἐπρόκειτο, ἔστω καὶ ἀπλῶς, ν' ἀξιολογηθῆ ἡ συνεισφορά τοῦ Σωκράτους εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ φιλοσοφικοῦ γίγνεσθαι, θὰ ἐχρειάζετο πρωτίστως νὰ ὑπογραμμιστῆ ὁ ἀνανεωτικὸς τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἀποδεκτὸς κ' ἐπιβληθεὶς, ὡς ἀρχετυπικὴ μορφή φιλοσόφου, υἱὸς τοῦ Σωφρονίσκου ἐξεμεταλλεύθη ὅ,τι θεωροῦσε ὡς δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης νοήσεως. Διὰ μόνης τῆς ἀντιλήψεώς του κατὰ τὴν ὁποῖαν «ὁ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτός»¹¹, ἡ ὁποία κατοπτρίζει τὴν ἀνάγκην τῆς συνειδητέσεως νὰ διατελεῖ ἐν συνεχεῖ ἐγρηγόρσει ἐναντι τῶν καθημερινῶν προβλημάτων, ἀκόμη ὅμως περισσότερον ἐναντι τῶν φιλοσοφικῶν, ὁ Σωκράτης προσδιορίζει μιὰν νέα στάση πού ἀδιστακτικῶς θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὑπαρξιακῆ. Δὲν ἀντέχω στὸν πειρασμὸν ν' ἀναφέρω, ἀπλῶς ἐν παρόδῳ, πῶς ἀργότερα, στὸν *Πολιτικόν* του, ὁ Πλάτων θὰ χρησιμοποιοῦ καὶ πάλιν τὴν δομὴν τῆς σωκρατικῆς αὐτῆς φράσεως, μεταβάλλοντάς τινες παραλλάξιμες παραμέτρους τῆς, προκειμένου νὰ τὴν προσαρμόσει εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς περὶ τέχνης φιλοσοφίας του, ἐμπνεόμενης ἀπὸ

9. Θ. Χ. ΚΕΣΣΙΔΗ, *Ὁ Σωκράτης. Ἡ δισχιστὴ τετρακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τὸν θάνατό του*, Ἀθήνα, Γόρδιος, 2001.

10. Η. ΜΑΙΕΡ, *Sokrates. Sein Werk und seine geschichtliche Stellung*, Tübingen, Mohr, 1913, σσ. 73 κ.εξ.· πβ. C. ΣΙΕΓΕΛ, *Platon und Sokrates*, Leipzig, Meiner, 1920, σσ. 25-29.

11. Ἀπολ., 38 α.

τὴν βιούμενην πραγματικότητα, ὑπὸ τὴν ἀκόλουθη μορφή: «ὁ βίος ... (ἄνευ τέχνης) ἀβίωτος»¹².

Ἐπανερχόμενος στὸ κυρίως θέμα μου θ' ἀποδεχθῶ πὼς ὁ Σωκράτης ἐδοκίμασε, μὲ τὸν τρόπο του, νὰ εἰσαγάγει τὸν φιλοσοφικὸ λογισμό σ' ἓνα πεδίο γιὰ πρώτην φορὰν ἀναφαινόμενον, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ σεβασμὸς τῆς γνώσεως· σεβασμὸς τὸν ὁποῖον συνεπάγεται ἡ ἀναγνώριση κάποιας σπουδαιότητος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς νοητικῆς ἐλευθερίας. Πρὸ τοῦ Σωκράτους, μ' ἐξαιρέσειν ἴσως τὴν ἀντίληψη τοῦ Παρμενίδου, ἐπικρατοῦσεν ἡ ἀρχὴ τῆς συσσωρεύσεως γνώσεων σχετικῶν πρὸς τὴν φύση τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητος. Ἐνσυνειδήτως κι ἀνυποχώρητα ἀντίπαλος τῶν Σοφιστῶν οἱ ὁποῖοι, γενικῶς, ἐπάλουν, ἔναντι ἀδράς ἀμοιβῆς, γνώσεις ἔτοιμες, ὁ Σωκράτης συνεχρωτίσθη μετ' αὐτῶν καθ' ὃ μέτρον συνεμερίζετο τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Στὴν πραγματικότητα, τρεῖς φορὲς κατὰ τὴν ἱστορικὴν πορεία τῆς φιλοσοφίας, διαπιστώνεται παρόμοια μετάθεση καὶ μεταβολὴ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ ἐνδιαφέροντός της ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον στὸν ἐσωτερικόν: ἡ πρώτη ἐντοπίζεται στὴν ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Σωκράτους· ἡ δεύτη, στὴν προσφορὰ τοῦ Kant· ἡ τρίτη, στὴν ἐμφάνιση τοῦ Husserl καὶ τῆς παραδόσεως πού ἐκεῖνος ἐνεκαινίασεν¹³. Ὡστόσο, ἐξετάζοντας τὸ πρόβλημα ἐκ τοῦ σύνεγγυς, διαπιστώνεται πὼς ὁ υἱὸς τῆς μαίας Φαιναρέτης ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἐκληρονόμησε τὴν μαιευτικὴν μέθοδον, διαφορίζεται δυναμικὰ ὡς πρὸς τοὺς Σοφιστάς. Ἄν οἱ τελευταῖοι αὐτοί, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐπιβάλλωνται χάρις εἰς διαστροφὲς τοῦ λόγου, τὸν «ἤσσανα λόγον κρείττω ποιοῦντες»¹⁴ καὶ θεμελιώνοντας τὴν δραστηριότητά τους αὐτὴν ἐπὶ γνώσεων δεδομένων, ὁ Σωκράτης, ἀντιθέτως, ἐθεμελίωκε τὰ ἰδικά του ἐπιχειρήματα ἐπὶ μιᾶς μοναδικῆς, πλὴν σταθερᾶς, γνώσεως: «ἐν οἷδα, ὅτι οὐδὲν οἷδα»¹⁵, πρὶν ἢ προχωρήσει περαιτέρω μὲ κριτήριον μοναδικὸ τὸν κοινὸν νοῦν. Σ' αὐτὸ κυρίως ἐντοπίζεται ἡ λεγόμενη σωκρατικὴ «εἰρωνεία»: ὁ Σωκράτης γνωρίζει πάντοτε πρὸς τὰ ποῦ βαδίζει· ἡ μεθοδικὴ του ἄγνοια προεικονίζει τὴν μεθοδικὴν ἀμφιβολίαν τοῦ Descartes.

Ἐπὶ τίς συνθήκες αὐτές, ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτους προσλαμβάνει ὅλως ἰδιάζουσαν σπουδαιότητα. Ὁ ἴδιος ἀπορρίπτει τίς δεδομένες γνώσεις. Ἀντὶ νὰ προφέρει λόγους ἠδυσμένους θέτει ἐρωτήματα (τίς περισσότερες φορὲς, ἐνοχλητικὰ) τὰ

12. Πολιτ., 299 e.

13. Πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πορεία τοῦ πνεύματος*, τ. 1, *Τὰ ὄντα*, Ἀθήναι, Ἑρμῆς, 1974, σ. 15· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλόσοφοι τοῦ Αἰγαιῶν*, σ. 84.

14. Ἀπολ., 18 b: « τὸν ἤττω λόγον κρείττω ».

15. Πβ. αὐτόθι, 29 b: « οὐκ εἰδὼς ... οὕτω καὶ οἶμαι οὐκ εἰδέναι ». Πβ. Giovanni REALE, *Socrate. Alla scoperta della sapienza umana*, Milano, Rizzoli, 2000, σσ. 159-161.

ὅποια συνεπάγονται ἀπαντήσεις πού ἀφ' ἑαυτῶν καλοῦν νέα ἐρωτήματα, μέχρις ὅτου ὁ συνομιλητής, ἐξηγητῆς καὶ στερούμενος ἄλλης προσφυγῆς, καταθέσει τὰ ὄπλα. Τὸ ὕφος αὐτοῦ τοῦ τύπου διδασκαλίας δὲν εἶναι νοητὸν παρὰ ὑπὸ τὴν μορφήν διαλόγου ἐπιτρέποντος τὴν αὐστηρὰν ἐφαρμογὴ τῆς μαιευτικῆς μεθόδου ἐπὶ οἰουδήποτε προβληματισμοῦ, προκειμένου ὁ συνομιλητής νὰ τεθῆ ἐνώπιον μιᾶς ἀπορίας, ἐνὸς ἀδιεξόδου, μὲ τὸ νὰ τοῦ ἀφαιρεθῆ ἡ δυνατότητος νὰ ἐμμείνει περαιτέρω στὴν συλλογιστικὴν ὅπου εἶχεν ὑποχρεωθῆ νὰ καταφύγει, καὶ μάλιστα ὄχι δίχως προηγουμένως νὰ ἔχει ὀδηγηθῆ νὰ καταφύγει, καὶ μάλιστα ὄχι δίχως προηγουμένως νὰ ἔχει ὀδηγηθῆ στὴν ἐπιλογή πολλῶν διαδοχικῶν, ὅσον καὶ διαφορετικῶν, συλλογιστικῶν κριτηρίων. Ὁ Σωκράτης προσποιεῖται πὺς ἀποδέχεται τὶς διαφοροποιήσεις αὐτὲς πού, κατ' οὐσίαν, ἔχει ὁ ἴδιος προκαλέσει, ἐρχόμενος δῆθεν εἰς βοήθειαν τοῦ συνομιλητοῦ του, ἐπισημαίνοντάς του τὶς ὅμως ἐκάστοτε, ἀφοῦ ὁ ἴδιος γνωρίζει ἄριστα περὶ τίνος ὁ λόγος σὲ κάθε μιὰν περίπτωσιν, ὅπως ἀκριβῶς ὁ «παῖς πεσσεύων» τοῦ Ἡρακλείτου¹⁶, πού ἀκολουθεῖ ἀπαρεγκλίτως τὴν στρατηγικὴν του μετὰ ἀπὸ κάθε τακτικὴν κίνησιν, διεπόμενος ἀπὸ πνεῦμα προθετικῆς καρπώσεως τοῦ καιροῦ. Αὐτὸ ἀκριβῶς καθιστᾷ κατ' ἀνάγκην τὸν Σωκράτη τὸ κεντρικὸ πρόσωπο κάθε πλατωνικοῦ διαλόγου, ἐκεῖνο δηλαδὴ πού «κινεῖ τὰς νευράς» τῶν ἄλλων συμμετεχόντων. Τὸ κατορθώνει μονίμως χάρις εἰς τὴν συνέπειαν τοῦ στοχασμοῦ του, ἡ ὅποια προϋποθέτει σταθερὴν κ' ἐκδηλὴν προσδρομὴν στὴν ἐξουσία τῆς καθαρᾶς διανοίας. Αὐτὸ συνεπάγεται τὴν ἐναργῆ ἀποδοχὴν τῶν λογικῶν ἀρχῶν πού προσδιορίζουν τὸ πλαίσιον λειτουργίας ἐνὸς συστήματος λογικῶν δυνατοτήτων.

Οἱ Σοφισταὶ ἀναμφισβήτητα ἐχρησιμοποίησαν τὴν δύναμιν τῆς διανοίας προκειμένου ν' ἀποδείξουν, μὲ κάθε εὐκαιρίαν, τὴν φαινομενικὴν ἀξίαν κάθε μιᾶς ἀπὸ δυὸ ἀντιτιθέμενες θέσεις, κ' ἐφαρμόζοντας, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, τὴν μορφήν ὑπὸ τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχὲς τῆς ταυτότητος καὶ τῆς αἰτιότητος λ.χ., ἐμφανίζονται στὸ ἐπίπεδο τῆς πρωτογόνου νοοτροπίας¹⁷. Ὁ Σωκράτης, ἀντιθέτως, ἐκκινεῖ, ὅπως ἤδη προηγουμένως ἐξέθεσα, ἀπὸ ἓνα μεθοδικὸν σκεπτικισμὸν γιὰ νὰ καταλήξει σ' ἓνα λογοκρα-

16. Πβ. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ, ἀπ. Β 52, D. - Κ.¹⁶, I, 162, 5· πβ. ΠΛΑΤ., *Γοργ.*, 450 d· *Πολιτείας* ΣΤ', 487 b-c· *Φαῖδρ.*, 274 d· *Πολιτ.*, 299 e· *Νόμων* Ζ', 820 c-e· I', 903 e. Πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *L'art de vivre selon Épicure: petteia et kairos, Φιλοσοφία*, 27-28, 1997-1998, σσ. 19-25.

17. Πβ. L. LÉVY-BRUHL, *La mentalité primitive* (Paris, Alcan, 1922), 15η ἐκδ., Paris, P.U.F., 1963, σσ. 57-63· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive* (Paris, Alcan, 1933), νέα ἐκδ., Paris, P.U.F., 1963, σσ. 13-20· πβ. Cl. LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*, Paris, Plon, t. 1, 1964, σσ. 23-29· J. CAZENEUVE, *La pensée archaïque*, Paris, A. Colin, 1961, σσ. 11 κ.ἐξ· Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλόσοφοι τοῦ Αἰγαιῶν*, σσ. 18-20.

τικόν «δογματισμό» (μὲ τὴν βέλτιστην σημασίαν τοῦ ἔρου). Κατ' αὐτόν, οἷοσδήποτε συλλογισμὸς ὀρθῶς διεκπεραιούμενος ἐπαρκεῖ πρὸς πορισμὸν γνώσεως: ὄχι, φυσικά, οἷοσδήποτε γνώσεως, ἀλλ' αὐτῆς πού σχετίζεται πρὸς τὸ σύμπαν ἀναφορικόν, δηλαδή πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως, πού εἶναι τὸ σύμπαν τῶν ὕψεων τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως νοουμένης ὡς ἐνιαίου δεδομένου. Σ' αὐτὴν τὴν τάξιν ἰδεῶν ἡ πλάνη προκύπτει ἀπὸ μιὰν παρέγκλισιν ἐκ τοῦ μοναδικοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ στὴν ὀρθὴν ἐπίλυσιν ἐνὸς προβλήματος· παρέγκλισιν ὀφειλόμενῃ εἰς ἀστοχίαν, καθ' ὅσον «οὐδεὶς ἐκὼν ἀμαρτάνει»¹⁸. Αὐτὸ ἀκριβῶς συνιστᾷ τὸ σύνθημα τῆς σωκρατικῆς λογοκρατίας. Ἡ ἐμμονὴ στὴν ὁδὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης ἀποτελεῖ τὴν σταθερὴν μέριμναν τοῦ φιλοσόφου ὁ ὅποιος, μακρὰν τοῦ νὰ παραμένει ἀδιάφορος ὡς πρὸς τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα τῆς προσπαθείας του, ἀναγνωρίζει σπουδαιότητα οἷοναι προτεραιότητος εἰς τὰ συμβεβηκότα ὅσα σταθερῶς ἐξασφαλίζουν τὴν ὀρθότητα τῆς πορείας τοῦ διαλόγου. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ πλείονες τῶν νεανικῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος, αὐτοὶ ἀκριβῶς πού ὠνομάστηκαν σωκρατικοὶ ἐπειδὴ θεωροῦνται πὼς ἀπηχοῦν πιστὰ τὸ ὕφος τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους, εἶναι ἀπορητικοί¹⁹· ὀδηγοῦν, καθὼς τὸ ἐπεσήμανα ἤδη, τὸν συνομιλητὴν τοῦ διδασκάλου εἰς ἀπορίαν, δηλαδή σ' ἀδιέξοδον. Τὸ ἐμφανεστερον στοὺς διαλόγους αὐτοὺς εἶν' ἡ ἐπισήμανση τῆς ἀποκλίνουσας ἀτραποῦ τὴν ὁποίαν ὁ συγκεκριμένος ἐκάστοτε συνομιλητὴς ἀκολούθησε γιὰ νὰ φθάσει στὴν «δόξαν» δηλαδή στὴν δοξασίαν²⁰ τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἐκλαμβάνει ὡς «ἀληθῆ».

Ἡ ὀρθὴ σύλληψις ἐνὸς νοητικοῦ ἀντικειμένου ἀπαιτεῖ πρωτίστως τὴν ἀκριβῆ γῶσιν τῆς θεματικῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἐντάσσεται τὸ ἀντικείμενον αὐτὸ πού, συχνότερα, εἶναι μιὰ ἐπὶ μέρους ἐννοια. Ἡ ὀρθὴ αὐτὴ σύλληψις δὲν καθίσταται δυνατὴ εἰμὴ μόνον χάρις εἰς τὸν σαφῆ ὄρισμὸν τῆς ἐν λόγῳ ἐννοίας, ὄρισμὸν πού πρέπει ἀπαραίτητως νὰ προκύπτει τόσον ἀπὸ τὸν εἰδοποιὸν χαρακτῆρα τῆς ἐννοίας ὅσον κι ἀπὸ τὴν

18. Πβ. Ἐπολ., 37 a: «ἐκὼν... μηδένα ἀδικεῖν»· *Πρωταγ.*, 345 a· 358 e· *Πολιτείας* Θ', 589 e· *Τίμ.*, 86 e: «κακὸς ἐκὼν οὐδεὶς»· *Νόμ.* Ε', 731 e· Η', 832 e· Θ', 860 e· πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Νόμοις καὶ πλάνη*, Ἀθήναι, 1961, σ. 42· *Γνώσις καὶ ἐπιστήμη*, Ἀθήναι, Ἐκδ. Πανεπ. Ἀθηνῶν, 1972, σ. 136· κατὰ μεταγενέστερην προέκταση, πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *L'homme méchant par nature: Kant contre Rousseau, L'année 1793. Kant sur la politique et la religion. Actes du Premier Congrès de la Société Kantienne de Langue Française* (1993), Paris, Vrin, 1995, σσ. 195-197.

19. Πβ. V. GOLDSCHMIDT, *Les dialogues de Platon. Structure et méthode dialectique*, Paris, P.U.F., 1947, σσ. 15-30.

20. Πβ. Yvon LAFRANCE, *La théorie platonicienne de la Doxa*, Paris-Montréal, Les Belles Lettres - Bellarmin, 1981· βιβλιοκρισία ὑπὸ Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Diotima*, 12, 1984, σσ. 217-219· πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *La notion de croyance chez Platon, Diotima*, 23, 1995, σσ. 143-151.

σχέση της πρὸς τὴν γενικώτερην ἔννοια τῆς ὁποίας ἡ ἴδια συνιστᾷ μερικὴν περίπτωσιν. Ἡ αὐθεντικὴ της σημασία ἀνακύπτει ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν δυὸ αὐτῶν ὄρων, μ' ἄξονα τὸ γένος καὶ τίς διαφορὸς ποὺ καθορίζουν τὸ εἶδος, δηλαδὴ «ἐκ γένους καὶ διαφορῶν», κατὰ τὴν μεταγενέστερην ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλους²¹.

Ἡ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση τῶν ἀντιθέτων ἐπιλύεται ὄχι δι' ὑπερβάσεως (Aufhebung), ὅπως αὐτὸ συμβαίνει στὸ ἔργο τοῦ Hegel, ἀλλὰ διὰ προσφυγῆς σὲ μιὰν μετριοπάθειαν, συχνότερα ἐκφραζόμενῃ διὰ μιᾶς μεσότητος. Στὸ πλατωνικὸν Συμπόσιον λ.χ. ἡ διδασκαλία τῆς Διοτίμας, τὴν ὁποίαν ὑποτίθεται πῶς ὁ Σωκράτης ξαναζωντανεῖ, ὑπερπηδᾷ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου διὰ προσφυγῆς στὴν ἔννοιαν τοῦ δαίμονος²². Ἄν κ' οἱ διαλογισμοὶ αὐτοὶ προεικονίζουσιν τὴν χαρακτηριστικὴν σφραγίδα τῆς μεταγενέστερης πλατωνικῆς διδασκαλίας περὶ τῶν μεικτῶν²³, ἐκφράζουσιν ὥστόσον θεωρήσεις τυπικῶς σωκρατικῆς ἐφαρμοσίμης τόσον ἐπὶ ἐπιστημολογικοῦ ὅσον κ' ἐπὶ ἠθικοῦ καὶ ὄντολογικοῦ πεδίου. Στὸ πλαίσιο τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας, ἡ ἀρετὴ, ἰδίως, ἐμφανίζεται ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τόσον μιᾶς ἀκριβοῦς γνώσεως ὅσον καὶ μιᾶς μετριοπαθείας, καιρικοῦ καὶ αὐτῆς χαρακτῆρος, ἐκ μέρους τοῦ νοῦντος ὑποκειμένου ἔναντι τῆς ζωῆς· μ' ἄλλους λόγους, μιᾶς συνιζήσεως τῶν ἄκρων κατὰ τὴν συμπεριφορὰν καὶ μιᾶς αὐστηρότητος κατὰ τὴν ἐπιζήτησιν τῆς ἀποφυγῆς οἰασδῆποτε ὑπερβολῆς. Γιὰ τὸν Σωκράτη, ἡ μετριοπάθεια δὲν εἶναι δομὴ ἀπλῶς καθαρῆ, ἀλλ' οὐσιαστικὴ, πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ συνείδησις πρέπει νὰ προσαρμόζεται προκειμένου νὰ προσεγγίξει τὸν σκοπὸ τῆς. Ἐπὶ πλεόν, ὑπὸ τὴν ὄψιν τῆς ὡς μεσότητος, ἡ μετριοπάθεια εἶναι μέσον ἐπὶ τούτῳ χρησιμοποιοῦμενον ἀπὸ τὴν συνείδησις. Ὑπὸ τὴν ὀπτικὴν αὐτῆς γωνίαν ὁ Σωκράτης ἐδοκίμασε ν' ἀντιπαράθεσι τὴν καλύτερη δυνατὴν ἀπάντησις στὴν στάσις τῶν περισσότερων Σοφιστῶν τῶν ὁποίων ὁ σχετικισμὸς εἶχε προκύψει ἀπὸ τὸ ἀκραῖον τῆς τοποθετήσεώς

21. Πβ. ΑΡΙΣΤ. *Τοπ.*, Α 8, 103 b 15: «ὁ ὀρισμὸς ἐκ γένους καὶ διαφορῶν ἐστίν· πβ. *ἔνθ' ἀν.*, Ζ 4, 141 b 2· Η 3, 153 b 14· πβ. *Μ.τ.φ.*, 17, 1057 b 7: «ἐκ τοῦ γένους καὶ τῶν διαφορῶν τὰ εἶδη»· Η 2, 1042 b 32: «τὰ γένη τῶν διαφορῶν»· Ζ 4, 1030 b 5: «ὁ πρῶτος καὶ ἀπλῶς ὁ τοῦ τί ἦν εἶναι τῶν οὐσιῶν ἐστίν»· Ζ 5, 1031 a 12: «ἔστιν ὁ ὀρισμὸς καὶ τὸ <τοῦ> τί ἦν εἶναι λόγος»· Ἀναλυτ. ἄστ. Δ 13, 97, 26: «τοῦ καθόλου καὶ τοῦ εἶδους ὁ ὀρισμὸς» (πβ. *Μ.τ.φ.*, Ζ 11, 1036 a 29· Α 6 987 b 3· Μ 4, 1087 b 31).

22. Πβ. *Συμπ.*, 202 d κ. ἐξ· πβ., *ἡδῆ*, Ἀπολ., 27 d· πβ. καὶ *Φαίδ.*, 107 d 113 d· *Φαίδο.*, 240 b. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, Sur l'idée de médiété ontologique, *Les corps intermédiaires, IVe Colloque d'Athènes* (1983), Athènes, École des Hautes Études Industrielles du Pirée, 1986, σσ. 296-301.

23. Πβ. N. - I. BOUSSOULAS, *L'être et la composition des mixtes dans le «Philèbe» de Platon*, Paris, P.U.F., 1952, σσ. 19-27 καὶ 75-77· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, L'esthétique platonicienne, *Actes du IVe Congrès International d'Esthétique*, Athènes, 1960, σσ. 749-754.

των. Ὁ Γοργίας λ.χ. δὲν εἶχε διστάσει νὰ προτείνει τὴν ἀλλοίωση τῶν κανονικῶν ἀναλογιῶν στὸν τομέα τῆς γλυπτικῆς, ὥστε οἱ μορφές, θεωρούμενες προοπτικῶς, νὰ παρουσιάζουν κάποια ἀληθοφάνειαν²⁴. Ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης μολονότι δὲν ἐμφανίζεται ὀλιγώτερον ἀνθρωποκεντρικὸς τοῦ Πρωταγόρου, ὑποστηρίζει τὴν θέση κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶν' ἐλεύθερος εἰμὴ μόνον ἐπειδὴ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐπιδεικνύει συνέπειαν πρὸς ἑαυτόν. Μὲ τὴν θέση του αὐτὴν ὁ Σωκράτης παροτρύνει, τρόπον τινά, τοὺς συνανθρώπους του στὴν ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς²⁵.

Μετριοπάθεια, προσφυγὴ στὴν οὐσιαστικὴν ποιότητα τῆς μεσότητος²⁶, ἀλλὰ καὶ τοῦ μέτρου καί, τελικῶς, τοῦ καιροῦ²⁷, ἐλευθερία ἐν τῇ συνεπείᾳ, συνεχῆς ἀναζήτηση τῆς ὀρθότητος τόσον κατὰ τὴν διαδικασίαν τῆς γνώσεως ὅσον καὶ κατὰ τὴν συμπεριφορὰν, εἶναι ἡ κυριώτερη προσφορά τῆς σωκρατικῆς διανοήσεως πρὸς τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν νοούμενον κατὰ τὴν ἱστορικὴν του προοπτικὴν. Ἡ ἀναγνώρισις, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους, τοῦ κατ' ἐξοχὴν διαχρονικοῦ προτύπου τοῦ φιλοσόφου πῶρρῳ ἀπέχει τοῦ νὰ συνιστᾷ ἀπλήρην ἐπιπόνησιν. Ὁ Σωκράτης παραμένει ὁ ἐραστής τόσον τῆς σοφίας ὅσον καὶ τῆς ζωῆς, ὁ ὁποῖος χωρεῖ στὴν διδασκαλίαν τῶν συνανθρώπων του διαταράσσοντας τὴν αὐτοπεποίθησίν του καὶ προσφέροντας ἑαυτὸν ὡς παράδειγμα τῆς συνεποῦς ἐκείνης ἀρετῆς ποὺ τοῦ ἐπέτρψε ν' ἀντιμετωπίσει τὸν θάνατον μ' ἀδιαφορίαν καὶ περιφρόνησιν.

24. Αὐτὴ ὡστόσο ἡ ἀλλοίωσις, ἐφαρμοζόμενη σ' ἔργα τέχνης, ἐπέτρψε τὴν ὑρῶση καλλιτεχνημάτων μοναδικῶν, ὅπως ὁ Παρθενών. Πβ. P. A. MICHELIS, *Refinements in Greek Architecture, Review of Aesthetics and Art Criticism*, 1956.

25. Πβ. *Φαίδ.*, 93 e: «ἡ... ἀρετὴ ἄρμονία... εἴη»· πβ. *Γοργ.*, 479 d· 504 e· 506 d· *Πολιτείας* Γ', 403 d· Δ' 407 a· 444 d· Η', 554 e· Ι', 613 a· *Φίληβ.*, 64 e: «μετριότης... καὶ ζυμμετρία κάλλος δῆπου καὶ ἀρετὴ πανταχοῦ ζυμβαίνει γίνεσθαι»· *Νόμον*, Γ', 886 b· 903 b.

26. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, *Sur l'idée de médiété ontologique, ἐνθ' ἀν.*, σσ. 296-301.

27. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Kairos ou l'humanisation du temps, Diotima*, 16, 1988, σσ. 129-131.